Рано-вранці баба Явдоха винесла з-під повітки п'ять нових глеків і поклала на дошці, аби сушилися. На вологих боках глеків лишилася ворожба бабиних долонь; вона, ворожба, була схожа на мереживо капустяних листків, що відбивалися на хлібах, які колись випікала моя мама.

Баба Явдоха постояла перед хатою, по пташиному поглипуючи то на сонце, що викочувалось на сині плеса кримського неба, то на глеки, котрі жовтіли червневими динями. Подумавши, притрусила глеки лопухами.

Потім пішла до хвіртки.

Стежка кривульками збігала вниз мимо мовчазної дробарки, мимо голубої ятки, в якій торгували морозивом, виноградним соком і горілкою на розлив, мимо череди курортників, що, обгалунені сонцем, розімліло лежали на пляжах, вистелених рінню.

Баба Явдоха йшла до моря...

Звідси, з горба, де на околиці Коктебеля причаїлася у садку її приземкувата хатина, мені було видно, як баба Явдоха нипала крайкою прибою на границі моря і суші; згорблена, вона здалеку нагадувала велику сіру чаплю, що на розсипах ріні видзьобувала усяку морську живність. Але я знав: бабу не обходять ані виплеснуті на берег краби, ані веселкові камінчики, що їх залюбки збирають на коктебельських пляжах літники; вона повнила свій кошик бозна-звідки принесеними хвилею кореневищами і трісками. Цього скарбу на її подвір'ї поназбирано цілі купи: він сушився на даху повітки і на осонні коло хати, й навіть на кам'яній огорожі, що фортечним муром обступала зусебіч бабині статки.

Вчора, помітивши біля повітки чималу гірку кам'яного вугілля, я докоряв старій, що не мусить мозолитися з морськими трісками, бо палити й так має чим.

— Ет, що ти розумієш,— фиркнула стара.— Тріски потрібні мені для випалювання глеків. Морські дрова, голубе, дарують глекам дзвінкий голос і пошум хвиль.— І ніби для підтвердження того, що сказала, баба підхопила свій глек й притулила горловиною до мого вуха.

— Правда, співає? — спитала, і при цьому очі її не по-старечому весело поблискували.

— Шумить, як у мушлі,— відповів я.

— Тож-то і є... Глина, голубе, без вогню мертва. А вогонь є лісовий, степовий і морський, і кожен з них має свій голос. Я люблю морський вогонь,— і з ддброго дива тицьнула мені в руки глек.— Візьми-но пам'ятку від старої. Такого у цілому світі не розшукаєш. Не роблять тепер...

Справді, подібних глеків не здибаєш ані у фірмових магазинах столиць, ані навіть в Опішні, ані на Косівській торговиці. Майже на палець грубі, важкі і незграбні, вони формою нагадували старожитні піфоси, тільки, певна річ, дрібніші. Баба, перейнявши науку в давно вимерлих гончарів, не цяцькувала свої витвори візерунками і не обливала їх боки поливою. Єдиними прикрасами глеків були зморшки її долонь та закоптілі язики полуменю. Тим-то вони, мабуть, і приковували до себе очі. Від них віяло незбагненною далечінню і сивою старовиною.

Вперше я їх побачив учора вранці у двох коктебельських хлопчаків, — вони розхвалювали свій товар між пасажирами на автобусній станції. Але поки я розплачувався з таксистом, поки виймав з багажника валізи, хлопчаки встигли розпродатися. Вони сиділи в посіченому сонячними променями затінку акації і діловито розгладжували на камені пом'яті

карбованці. Правду кажучи, я пошкодував, що жодний з піфосів мені не дістався, а тому підступив до малих крамарів і поцікавився, хто у Коктебелі гончарує. Хлопці зміряли мене з ніг до голови, обмацали поглядом мої валізи, покрівець з вудлищами, доньку мою Оксану, що вертілася як дзига, розшукуючи навколо вимріяні кримські пальми й кипариси. Аж потім один з них, капловухий і, видно, трохи старший від колеги, сказав:

— Того, що горшки ліпить, уже нема. Але ми за тиждень могли б вам настачити скільки треба. Скажіть лишень, де будете літувати?

Літувати? Він сказав "літувати"?

Я усього міг сподіватися на цій просоленій морем землі: міг побачити позеленілі від старості мусульманські мечеті і порослі споришем тісні дворики медресе; міг наслухатися правічних переказів або надибати на старій Судацькій дорозі піДкову запорозького скакуна, бо Крим — це дивовижна і до кінця прочитана книга. Та мені й не снилося почути отут слово "літувати", яке в Карпатах пахне димом полонинських ватр, цвітом зірваного на Івана купала зілля і парою щойно звареної кулеші. Тому нічого дивного не було, що я мало не кинувся обнімати краянів.

— Мой, неборєта,— сказав їм,— та ви, чую, гуцулами будете? Капловухий продавець піфосів заперечливо крутив головою.

— Але де,— мовив статечно, а в кутиках губ, потрісканих від сонця і морської води, гвіздочками пробивалася усмішка.— Ми, абисте знали, пірати із Сердалікової затоки. А гуцулами називали наших родичів.

— Ов, а то чому — називали?

— Бо давно переселилися з Гуцулії, — і хлопець показав рукою на захід.— Тепер люди забули, звідки ми... Усі покримчилися.

Потім я довідався від Оксанки, яку, до речі, "пірати" із Сердалікової затоки нарекли невідь за що Золотою Тріскою і зачислили матросом на свою галеру, що капловухого кличуть Чорним Іванком, а меншенького, в котрого очі із зеленкуватими крапелинками,— Чорним Петром. Щоправда, чорними вони були тільки в своїй уяві, бо їхні обличчя, стрижені голови, голі спини й ноги — печені і перепечені спекою — швидше були попелясті. Зрештою, не в кольорі суть. Нічого золотого нема і в моїй донечці, одначе вона стала Золотою Тріскою. Тут давалося взнаки Чорне море, тут виколисувалися Грінові романтики і десь тут перечікували бурі генуезькі пірати.

Я признався покримченим краянам, що поки що не знаю, де буду з родиною літувати. Треба напитувати якесь помешкання.

— А до баби Явдохи підете? — відразу нараяли мені хлопці.— Вона, правда, мешкає під самим Кара-Дагом, зате там будете мати досхочу сонця, вітру й тиші.

Вибирати ми не могли, бо Коктебель у липні схожий на ярмарок. Мої нові знайомі в миг ока повантажили валізи на двоколісну тачку і рушили спершу сошею, а далі запорошеною вуличкою вгору.

Я тоді ще не знав, що натраплю на знак кіммерійця...

Знак кіммерійця висів на стіні у бабиній кухні між іконою Юрія Змієборця і великою фотографією молодого будьоннівця; фотографія, дарма що під склом, взялася по краях жовтими плямами, а Юрій Змієборець почорнів і полущився, тільки його спис золотився виразно. Біля будьоннівця святий муляв око, проте баба Явдоха шанувала їх однаково: рами обидвох знизу закосичила безсмертниками, а вгорі — вишитими рушниками. Косиці на рушниках лише вгадувалися, і коли б баба відчинила навстіж віконниці, то вони, може, на сонці й зовсім би поблякли; однак від рушників сіялася біла ясність, тим-то бабина кухня,

невеличка, з одним віконцем, дебелою піччю та вузенькою постіллю, була привітна і якась урочиста.

Баба Явдоха стояла на порозі, прочинивши двері до хоромини, й, мабуть, ждала, щоб ми оглянули помешкання, а я не міг відвести очей від позеленілого ланцюга, на якому висіло чорне денце керамічної посудини. На ньому я запримітив силует риби, виведений, певно, ще на вологій глині. Я бачив, що суміжна кімната обставлена по-теперішньому: стояв тут круглий стіл, канапа із зеленим оббиттям, замість ікон на стінах металевими рамцями поблискували кольорові ритовини. У цій кімнаті, прибраній для приблуд-літників царював інший світ, новий, а в кухні — світ бабин, давній, і баба Явдоха чипіла на порозі, очікуюче опершись об одвірок, мовби на межі двох епох. Врешті я таки спитав господиню, що це за чорний черепок висить на ланцюгу між образом святого Юрія та фотографією будьоннівця.

— А хто його відає,— відповіла вона байдуже.— Висить та й усе...

Бабина бесіда ткалася співуче й протяжно — так говорять степовики на півдні України. Колись я здибав у рибальських хижках і в мазанках таврійських вівчарів такі ж поплямлені часом фотографії молодих будьоннівців і такі ж вицвілі рушнички.

— Якась оберега чи що? — допитувався я у баби.

Без її дозволу зняв з цвяшка ланцюг, поклав черепок, на долоню. Був він тягаристий, як шматок заліза, і, з усього видно, дуже давній. Гончареві старожитньому гончарний круг ще й не марився, бо денце він виліпив руками, подекуди лишилися заглибини від його пальців. Знак виведено невміло, якось по-дитячому. Проте давній майстер не полінувався дати рибі зябра і поплавці, схожі на крила, і навіть не забув уставити їй око; воно, кругле, зорило на мене загадково й скептично, гейби говорило, що див набачилося на довгому віку чимало.

— Може, й оберега,— легко пристала на моє баба Явдоха.— Я дістала її у спадок від баби своєї Мокрини, царство їй небесне. Дала мені небіжка перед смертю і мовила: візьми-но на щастя. А їй цю річ заповіла її баба. Ото й виходить, голубе, що крилата риба пливе в нашому роді з правіків... з глибокої ночі. Але щастям не наділяє,— сумовито посміхнулася.

Мене обдало жаром.

— Як це... з ночі? — перепитав, пригадуючи десь-колись вичитане, що якраз ніччю, мороком історики називають ті правічні часи, коли на півдні України і в Криму жив народ, відомий науці під іменем кіммерійці.

— А так,— не вміла пояснити баба Явдоха.— Дуже стара ця оберега... відколи наш рід — відтоді й вона. Так переповідала баба Мокрина, а їй — прародителька. І так з самого початку.

Це скидалося на казку, звабливу, сміливу, але таки казку. Бо коли був той початок? Хто скаже?

— Один бог знає, голубе. Уже тисячі років минуло з того часу, коли наш прадід уподобав оцю місцину,— торочила впевнено баба Явдоха, мовби тримала в скрині свій писаний родовід.

— Хочеш вір, хочеш не вір.

Я не повірив, та й ніхто на моєму місці не сприйняв би наповажно бабині оповіді. Зопалу почав було стару переконувати, що діди її, певно, переселилися до Криму з південних українських степів, або принаймні сюди міг забрести якийсь татарський бранець. Аби впевнити її остаточно, я став покликатися на... її мову, ікону, рушники.

— Говори, говори,— мовила замислено баба Явдоха.— Не хочеш вірити або коли не вмієш вірити, то й не треба. Як по правді сказати, то

й сама я не дуже вірю. А так, не хочу... проганяю цю віру пріч од себе, розвіюю її, а вона живе в мені, як хробак у яблуці. Бо есе це: бесіда моя... рушники... ікони...— нанесене, молоденьке, або прийшло до нас із степів... або приплило морем... А ми були ще до цього. Були...

— Смішно...— розводив я руками. Більше не мав що сказати.

— Тобі, голубе, смішно, а мене деколи від страху аж тіпає. Трапляється це місячної ночі... У місячні ночі з гір стікають потоки

срібла, пливуть місячні ручаї до моря, і море теж світиться розтопленим сріблом. Видовище... У такі ночі, чуєш, мені здається, що я живу отут тисячі літ... тисячі. І все тут бачу інакше, усе: дерево, зело під ногою, дороги, людей. Лише гори з їх ручаями срібла зосталися нерушеними, прадавніми. І ще море...

Коли розповідала про це, то обличчя її зблідло, а голі руки посиротилися. Бабу, видно, таки справді лякала думка про її вічність.

— До лікаря б вам удатися,— порадив я несміливо.— Роки ж...

— Та роки... сімдесятка минула,— відповіла вона.— В тому-то й лихо, голубе, що лише сімдесятка, а я пам'ятаю... невиразно пам'ятаю, мовби це колись снилося і не снилося...— Вона замовкла, встромивши примружені очі в стіну. І здавалося, що стіна розступилася, зникла, перед старою простелилися виднокола, одній їй приступні і нею лише знані. Усі, хто чув цю бесіду в кухні, в моторошній тиші стежили за бабиним лицем. Навіть Золота Тріска сиділа каменем на валізі. Бабине обличчя мінилося щохвилинно: зморшки то розгладжувалися в усміху, то глибшали і чорніли в сумі.

Наша мовчанка бабу розбудила.

— То я й кажу, голубе, що отут... недалечко від моєї садиби, лежить рівне пустище... рівне-рівне як стіл... На тому столі ніхто не сіє і не плекає винограду... Будяки там розрослися,— повела баба Явдоха розповідь новим руслом.— Пустище татари тутешні назвали Тепсенем, по-нашому — Сковорідка. На тому місці город стояв... великий город... багатий. Давно це діялося, тепер з нього лише черепки зосталися. Ніхто й імені не знає... Я теж не знаю... зате чомусь мені видається, що пам'ятаю, як на цьому полі чужі люди... сторонські, не з нашого роду, закопали перший камінь. Мені тоді, виходить, уже було тисяча літ, а може, й дві тисячі. Бо наш рід, голубе, з ночі...

Я слухав її, і мене чомусь брав страх. Хто ж би при своєму розумі плів такі теревені?!

— Ет, таке мовите, Явдохо Іванівно,— сказав я старій.— Це у вас оживають легенди, перекази, просто розмови, можливо, ви наслухалися їх ще в дитинстві. Бо не можна, направду, виводити свій рід від прадавніх кіммерійців.

— Хіба я говорю, що походимо від якихось там кім... кінерійців? — огнівалася баба Явдоха.— Я кажу, що йдемо ми з тисячоліть... разом з цією рибою,— стояла вона вперто на своєму.— А легенди всякі... казки... оповідні — то твоя правда. Живуть вони в мені, але живуть окро-мішно від ц ь о г о...— Вона взяла з моєї долоні ланцюг з керамічним денцем, погладила його і несподівано спитала: — Ти не віриш-таки? Гадаєш, старій Явдосі потемніло в голові й вона меле казна-що? Але поясни мені тоді, що ц е, цей знак риби, га? Звідки він у нашому роді?

Вона стриміла передо мною висока, насуплена й очікуюча. її кряжиста постать, дублене на вітрах подовгасте обличчя з різкими рисами, її очі, великі й темні, як достиглі сливи, її кулачкуваті червоні руки — усе те дихало дивовижною, як на її вік, силою. Ненароком зиркнувши бабі у вічі, я аж затерп, аж дух мені перехопило, бо помітив у її чоловічках невисловлену, заглиблену печаль і якусь затаєну мудрість. По спині забігали мурахи. Мені видалося, що стою над криницею,

люстерко якої поблимує так глибоко, що його не можна виміряти ніякими метрами. І тут я мимоволі починав вірити, що баба Явдоха живе зі своїм родом на оцьому коктебельському горбі ціле тисячоліття.

— Дивне все це,— спромігся я сказати бабі.— Дивне і незрозуміле.

— Ще яке дивне, голубе,— зітхнула стара. І мовби повернулася у свою старість, бо постать її враз поникла і згорбатіла. Вона повісила оберегу на цвях, показала на кімнату,— розташовуйтеся, мовляв,— і вишкандибала надвір. "Пірати" з Сердалікової затоки привезли тим часом тачкою жовтої глини з недалекого, мабуть, глинища. Баба Явдоха присіла перед повіткою на камінь і заходилася готувати заміс. Мені було видно, як її пальці намацували в глині камінці, як вона між долонями, мов колосся перед жнивами, розтирала кожну грудку. Капловухий пірат Іванко Чорний по дорозі сюди повідав, що баба Явдоха замолоду глеки не випікала, бо ходила в радгосп на роботу. Аж коли дали пенсію і дні її нараз побільшали, вона пригадала, що на горищі лежить гончарний круг її матері, яка зрідка виточувала на цьому горнці миски для власного вжитку. Грошей, коли сказати чесно, багато не потребувала: пенсію приносять їй добру, виноградарську, на дітей не витрачається, бо не має їх і не мала ніколи. її чоловік, молодий і красивий, не повернувся з громадянської війни, а іншого не полюбила. Гончарство було для неї тільки забавкою.

Чорний Іванко був у курсі всіх бабиних клопотів. Про знак риби на глиняному черепку ми з бабою цієї днини більше не згадували. Однак він мучив мене і на пляжі, і в гамірливій їдальні, і навіть як прогулювався узбережжям попід навислим Кара-Дагом. Тепер я мав доволі часу подумати над таїною глиняної обереги. Була то звичайна знахідка, яка поступово ставала родинною реліквією? Але що ж тоді означають химерні бабині бесіди? Звичайнісінька казка? Ну добре, але пощо бабі Явдосі її вигадувати? А коли взяти й повірити в неї? І чому б, зрештою, не повірити,— генетика он що каже. Хіба містичним або фантастичним буде припущення, що, приміром, гени пам'яті передалися у спадок цій старій жінці від минулих поколінь? Як мало ми ще знаємо себе.

У задумі я й не помітив, що стежка добігла до Жаб'ячої затоки. Море тут зеленіло тихе і прозоре, не те що біля коктебельського пляжу. Тільки вряди-годи його спина здригалась, і тоді з глибин вигулькувала біла хвилька і мчал ас я навкоси через усю затоку. Коло берега пустунка вдарялась об рінь і ставала білим шумовинням. Баба Яв-доха, може, сказала б, що все на цьому світі обертається в шумовиння. Часові непідвладні тільки море і гори, бо вони лишилися незмінними, такі, як перед тисячоліттям, коли бабин рід лише спинався на ноги. І ще прагне вічності випалена в гончарному горні глина, отой черепок із знаком риби.

Так сказала б баба Явдоха...

Надвечір'ям баба Явдоха віщувала:

— Уночі дощ буде.

— Звідки, бабцю, знаєте? — прискіпувалася до неї Золота Тріска.

— Он ту головату гору бачиш? — показала стара на вершини Кара-Дага.— Святою цю гору називають, бо ніби на ній якогось татарського святого поховано. Так ось... Свята гора хмари родить, дощ...— І почала вносити до повітки висушені за день морські дрова.

Вночі справді пустився дощ. Громи лускали поблизу лунко і страшно, немов розколювались на друзки кам'яні велети Кара-Дага. Крізь шпаринки зачинених віконниць у кімнату залітали пера блискавиць.

А вранці, мовби й не було громової ночі: знову сміялося сонце, знову море дихало вологим літеплом, а біля моря на чорному паску ріні, де краялася границя між водою та суходолом, баба Явдоха збирала до свого кошика виплеснуті хвилею тріски. Я теж лаштувався іти до моря, коли це Оксанка покликала мене в бабин садок.

Дівчинка стояла біля кам'яної загорожі. Рот мала напханий зеленими сливами — аж сльози капали з очей. Вона, одначе, на сльози не зважала, тицяла пальчиком у рівчак, вижолоблений у глині нічною зливою, і пританцьовувала:

— Ага-ага, я щось знайшла!

У рівчаку лежала бронзова сокирка, а поруч неї — купка чорних черепків. Я підняв один уламок, оглянув. Було це денце горщика, на тильному його боці виднівся вже знайомий мені знак риби. Я мало не скрикнув з подиву, мимохіть розшукав на морському березі постать Явдохи і подумав, що є на світі ще одна сила, непідвладна часові. Ім'я тій силі — людина.

Вечір у Коктебелі — добрий ткач. Він спершу розсотує нитки сірі, на горах зачерлені призахідними сонячними променями, а вже згодом сіру основу переплітає синьою і чорною пряжею. Вечорова паволока тчеться легкою і прозорою. У цій прозорості дихається вільно, глибоко, очі звикають до темряви поступово; коли споглядаєш селище з вишини подвір'я баби Явдохи, то ще довго впізнаєш і прямі вулиці, і покручені між ними завулочки та стежки, 'будинки і повітки, що червоніють у садах череп'яними дахами, і навіть брезентів, якими запопадливі "дикі" курортники понакривали свої "волги" та "москвичі". Оці куполи, білі від сонця, схожі на погашені парашути, вперто не скоряються ткачеві, якому ніяк не вдається заснувати їх своїми барвами, але минає півгодини, і вони таки здаються: усе навколо поринає в густу чорну темряву. Мерехтливі електричні вогні — де разками, а де розсипаними купами — скидаються серед моря пітьми на засвічені бакени.

Сьогоднішнього вечора я не сподівався гостей, та й не маю ще в Коктебелі знайомих, окрім хіба двох "піратів" з Сердалікової затоки, але хлопці, набігавшись за день, сплять, певно, мов після маківки.

Сплять?..

Чорні "пірати" негадано вигулькнули з пітьми на освітлений п'ятачок перед бабиною альтанкою, де ми вечеряли. Баба Явдоха була вже розтулила рота, щоб лайнути вечорових приходьків, коли це з-поза їхніх спин видріботів чоловічок у пенсне, білому кітелі та в білих парусинових черевиках. Був він од сили на голову вищий від своїх провідників, лисий, у руках теребив солом'яного бриля. Руда борідка, навколо уст біла, немовби чоловічок щойно перехилив гладущик сметани і забув витертися, випиналася гострим клинцем уперед і надавала йому вигляду старомодного архіваріуса. Втім, він міг бути професором або й академіком...

Поки гість вітався з бабою Явдохою, Чорний Іванко шепнув мені на вухо, що це Теофан Петрович Яричевський, людина добра і тямуща, "майже історик", бо всі вчені, наїжджаючи розкопувати місто на Тепсені, радяться з ним і зважають на його думку. Зачувши про Ок-санину знахідку в бабиному садку, він забажав оце її оглянути.

Баба Явдоха припрошувала гостя до столу. Він раз по раз вклонявся їй, тиснучи капелюх до грудей, Г вперто відмовлявся:

— Спасибі вам, Явдохо Іванівно, я теє... вже повечеряв.— Голос мав тонкий.— Тут ось... хлопці кажуть: ваші квартиранти на старожитності натрапили... І я того... хотів би... ви знаєте, що я...

Баба Явдоха зовсім не брала його відмови до уваги:

— Все знаю, Теофане Петровичу.— Широкою долонею поцупила гостя за плечі і майже силоміць посадила до столу.— Вечеря ваша, Теофане Петровичу, звісно яка: пенсіонерська, тобто парубоцька, бо нікому вам зварити. А в мене картопелька гаряча з огірочками,— і тицьнула йому в руки виделку.— їжте. Череп'я Оксанчине лихий не візьме, підожде.

— Хіба я що? Можна й так... Тільки в мене саме невістка і син Вадя гостюють. Варять...— невгаразд відбивався Яричевський. Смішний він був якийсь у своїй сором'язливості, смішний та оригінальний, бо в наш час не так уже й часто здибаєш пенсіонера, якому б сором'язливість в'язала на язику гудзи. Тому Яричевський мимоволі подобався.

Після вечері, коли я поклав на стіл нашу вранішню знахідку, Теофана Петровича мовби підмінили. Від його незграбності, недомовлених, обірваних фраз не зосталося й знака. Треба було бачити, як обережно і старанно він зчищав глину з черепків та бронзового топірця. Мені явилася зовсім інша людина, і ця людина, задивлена в старовину, мабуть, добре знається на ній, бо по хвилі Теофан Петрович сказав:

— Це, як бачите, пам'ятка епохи бронзи. Кераміка ліпна... з ялинковим гребінчастим орнаментом. Як могли, так і робили,— задумливо водив він сухими пальцями по глиняному візерунку.— Подібні речі трапляються повсюди... є вони в Криму і на Керченському півострові. Торік такі фрагменти викопали з кургана поблизу селища Кам'янки. Наш пращур, добродію, безнастанно стукає у наші двері і ніби нагадує: гляньте, я теж мав золоті руки.

— А що ви скажете про знак риби на денці? — поцікавився я.

— Я сам про це думаю,— замислився він.— Подібного знака на кам'янських знахідках не запримічено.

— Може, це власний знак гончара? Якість і честь ремісника, очевидно, в старовину теж цінувалися над усе.

— Може бути,— погодився Яричевський.— Науці відомо, що старожитні майстри іноді витискали свої тавра, а то й імена, наприклад, на вушках амфор. Але в цьому разі, добродію,— засумнівався він,— знак риби міг означати й щось інше, глибше. Може, це божество племені, родовий символ достатку або знак роду? А ви як гадаєте?

Якось незручно мені було признаватися старому, що таємничий знак риби сьогодні вранці я свавільно приписав напівлегендарному кіммерійцю. Тому промовчав, боячись постати в очах Теофана Петровича занадто великим фантазером. Розгадувати всілякі знаки, класифікувати кераміку, визначати її вік — це його покликання, бо він або археолог на пенсії, що добуває віку на березі моря, або принаймні вчитель-історик. Звичайно, шкода, що баба Явдоха поспішила випровадити з подвір'я чорних "піратів", вони б розказали мені, коло чого ходить цей полотняний дідок.

— На жаль, я неук в археології,— признався згодом старому.— Інша річ — ви... Виджу, знаєте її і любите.

— Що ви сказали? — перепитав.

— Кажу, що любите археологію.

Теофан Петрович довго дмухав на своє пенсне, ще довше витирав його хустинкою.

— Бачите,— промовив нарешті,— "люблю" — це не те слово. Археологія, висловлюючись високим штилем,— моє життя. Але ж про життя не говоримо, що ми його любимо, ми просто живемо.

— Коли так, то життя, мабуть, прожили велике. Сподіваюся, вам випадало робити цікаві відкриття?

За цим разом він не витирав пенсне, хоч і без цього не квапився з відповіддю. А може, пригадував давно призабуту свою славу? А може, вагався, чи варто зі мною, чужим і незнайомим, розмовляти на цю тему?

— А були... були, добродію, відкриття,— таки відповів Теофан Петрович.— Власне, лише одне. Я зробив його у той день, коли пішов на пенсію.

— Не розумію, вибачте...

— Для цього, щоб зрозуміти, треба прожити життя. Я його прожив... прожив і якогось дня озирнувся, а за плечима... Словом, добродію, ви приймаєте мене не за того, ким я є насправді, а за того, ким хотів би бути.— У грудях старого журбилася ціла ріка гіркоти, вона хлинула й на мене, обдавши чужим жалем. Ріка, видно, нуртувала у ньому роками, а може, все життя, він замуровував її в кам'яні береги, соромлячись людського глузування, а тут мимоволі прочинив шлюз... прочинив і схаменувся: — Вибачте, що я... уже пізній вечір. Піду... Якщо дозволите, то знахідку вашу "заберу... фахівцям покажу...— закінчив знову уривчасто і недоладно.

Я здогадувався, що припадком торкнувся його рани.

— Думаю, ви не образилися на мене, Теофане Петровичу,— сказав я, допомагаючи старому складати в бриль черепки.— Я направду думав, що ви археолог або вчитель-історик. У цьому ж нічого злого нема?

— Боже спаси,— замахав він руками.— Яка тут образа... Скоріше — навпаки... Мені було приємно... Я колись того... снив археологією... Сни, на жаль, не збуваються.

Тепер я починав розгадувати його смуток.

— І дотепер шкода вам снів, які не збулися?

— Так,— зітхнув Яричевський.

— Але ж на археології світ клином не зійшовся?

— Е, ні, добродію. Світ часом таки сходиться на чомусь або на комусь одному: на жінці, яка має народити вам дітей, на матері, бо іншої вибирати нам не дано, на мрії, котрій хотіли себе посвятити.

— Можливо, що клин справді існує,— погодився я з ним.— Але чесно прожити життя — це також щось значить. Тим більше, якщо людина жила не тільки для себе. Чого ж тоді нарікаєте на пустку за плечима? Можливо, це стернище, поле, на якому люди скосили жито. А з того жита — хліб...

— Ет,— старий Яричевський нетерпляче махнув рукою,— красні ваші слова, добродію. Точнісінько мене так вговорювали в двадцятих роках, коли зеленим юнцем повернувся з громадянської. Викликав якось старий матрос Якушкін, пообзирав мої шабельні рубці та й каже: "Затяглися, Теофашка, фронтові рани, тепер, брат, засукуй рукави і гайда копати фундаменти під нове общество. Печи хліб"... А я снив археологією. Але що поробиш — хліб людям потрібний. Без археології люд проживе, а без хліба... Може, треба було наполягати, бо рити котлован усякий може. А до археології не в кожного серце лежить.

— То був час, який потребував чесних, відданих молодій республіці людей,— хотів я зупинити Теофанове колесо.— Невже жалкуєте... Не йму віри... До того ж, ви таки пекли хліб для людей...

—

— Атож, я жив для людей... але для людей я працював з обов'язку. Цього, добродію, для громадянина соціалістичного суспільства замало. Справжній хліб, смачний і пожиточний, людина випікає для людей у той святешний день єднання обов'язку з покликанням.

Он що він має на увазі. Що ж, міркує він цілком слушно, хоч... хто боройив йому постукати у двері своєї мрії? Хіба в двадцятих і тридцятих р #ах мало було цікавих археологічних відкриттів?

— Але хто ж таки винен у вашій біді, Теофане Петровичу,— допитувався я, маючи на увазі не так Яричевського, як теперішніх

небораків, котрі проциндрують життя за столом обов'язку, забуваючи, що до всякого столу потрібне покликання і пан-талан.

Теофан Петрович сумно всміхнувся.

— Моя це, звичайно, вина. А чия ж іще?.. Коли ж опам'ятався — пізно: $кінка, діти... Потім — війна, потім — роки. І...— Він підпер долонями обличчя і склепив повіки.

Чи я міг йому заздрити?

— Ну гаразд,— перервав я врешті мовчанку.— Ви певні, що коли б інакше склалася ваша доля і ви б пішли, як то кажуть, в археологію, то хліб ваш був би пожиточнішим?

— Не випада тепер про це говорити... Але мені чомусь видається, що місту на Тепсені я повернув би принаймні ім'я.

— Чому саме цьому містові, на Тепсені?

— /Бо я ріс у Коктебелі, на Тепсені корівку випасав... Ще за моєї пам'яті стояли там дві будівлі... руїни... стіни викладені з каменю у "ялинку". Дивно і незвично. І пам'ятаю горбатого татарина Аліма — він розшукував на Тепсені скарби. Скарби татарин шукав, а знаходив кістки, порожні амфори і попіл... скрізь шар попелу, де не встроми лопату. Я змалку захопився там археологією, не відаючи, що то за штука. Мусив би якось віддячитися місцеві... Якщо бажаєте, добродію, я можу показати вам Тепсень,— запропонував він несподівано.

— Завтра?

— Чого ж?.. Тепер.

— Тепер? Увечері? Що ж я побачу в пітьмі?

Він знову всміхнувся, на цей раз усмішка світилася ясна, вона мовби підсвітила його обличчя зсередини.

— А там, добродію, вдень і дивитися нема на що. Рівне плато, що має понад двадцять гектарів, колюча суха трава, будяки та полин, засипані розкопки археологів, численні уламки кераміки шо^того-дев'я-того століть — ось і всі багатства Тепсеня. Зате в пітьмі побачите город, імені якого ще ніхто з учених не розгадав. Уявляти в темряві завше краще, ніщо не заважає. Ходімо, га?

Я погодився, бо не густо випадає нагода побувати в місті, яке втратило своє ім'я ще в той час, коли Київська держава лише народжувалася.

Баба Явдоха наказувала Яричевському:

— Глядіть мені, Петровичу, квартиранта назад приведіть.

Ми дерлися стежкою вгору, аж поки не вихопилися на плато. Якийсь час я стояв задерев'яніло, приголомшений темрявою: ніде ні вогника, ні згуку, ні подиху вітру. Ніколи досі не відчував себе такою мізерною піщинкою, загубленою серед безмежжя чорного океану, і ніде так зримо не переконувався у жорстокості часу, як на Тепсені. Бо порівняно недавно, усього перед тисячею років, на цьому місці клекотіло життя: випасали стада овець і кіз, плекали виноградну лозу, кохалися, торгували, народжувалися, умирали, вичиняли шкіри, сіяли ячмінь, лили скло, випалювали амфори і піфоси, мріяли... Словом, тут жили люди, багато людей: виноградарі, купці, патриції, раби, воїни, ремісники... Жили і зникли, мовби й не існували ніколи, навіть гробовищ після них не зосталося, бодай гробовищ... їхня доля — забуття, тиша безіменна, бо ж жодний археолог не визначив достеменно їхнього роду і племені.

Страшно ж як... і як несправедливо!

У мені кільчилося жадання заволати на все горло, щоб роздерти чорну тишу... воскресити місто. На щастя, вчасно схаменувся, воланням не поможеш. Для Тепсеня існує єдиний засіб повернутися із забуття — лопата археолога. З розповіді Яричевського я знав, що лопата археолога попрацювала тут немало: вчені мають уявлення про планування міста, розкопано підмурки декількох храмів, житлових будинків. І тільки ймення своє місто береже в глибокій таїні. Як знати, може, розгадати цю таємницю, властиво, мав Яричевський? Тепер я розумів його: він таки повинен був це зробити. Повинен... І таки правда, що він, бідака, не випік свого головного хліба, бо треба лупати скелі для будов, і треба зсипати в засіки жито, і треба сповняти сотні інших робіт, усі вони потрібні, але й важливо читати стерті сторінки історії, докопуватися до свого кореня.

— Про що думаєте, добродію? — Яричевський торкнувся мого плеча.

— Про плин часу, його жорстокість і про вас.

— Пусте... Думати про мене — це все одно, що згадувати торішній сніг. Ліпше погляньте туди,— показав рукою попереду себе в чорну просторінь.— Видите?.. Там... посеред городища... храм.

Храм? Він що, сміється? Який храм? Звідки? Тут будяччя під ногами, тут бур'янець. Але ж... але ж, к лихій матері, попереду справді маячить мовби кучугура. Вона поволі розсипається, розгойдується, з неї виростають золоті бані, а нижче — стіни... стіни жовтуваті... чорний отвір дверей... голубуваті склепінчасті вікна. З цих дверей, з вікон, навіть зі стін пливе урочистий спів... синій дим... Перед храмом на майдані люди. їхня крилата малинова одіж лопотить на вітрі... блискучі фібули на раменах сиплять снопи іскор... Цокіт копит об кам'яну бруківку... будинки стоять рядами впритул один до одного... присадкуваті будинки, білі... і знову церква, але вже інша, менша, і ще

одна... Вежа сторожова... дорога, що петляє униз до моря... на морі гойдається припнутий до причалу корабель, високо задерши носа.

Що це? Навіювання? Галюцинація? Буяння уяви? Чи казання старого Яричевського?

— А знаєте,— вмент розвіяв видиво прадавнього міста Теофан Петрович,— більше я сюди не прийду. Востаннє оце з вами на Теп-сені... Рветься нитка, що в'язала мене з мрією.

— їдете кудись? — спитав його для годиться, досі перебуваючи під враженням нічного міражу.

Старий зітхнув:

— Та їду. Син забирає... Вадька.

Наступної днини я і Золота Тріска в супроводі обидвох "піратів" із Сердалікової затоки пішли попрощатися з Теофаном Петровичем. Привід для цього був: учора ввечері він залишив у бабиній альтанці бриль з нашими черепками.

Старий мешкав на південній околиці Коктебеля, у хаті, котру обступив густий вишняк. На наш стукіт у двері ніхто не обізвався.

— Мабуть, дома немає,— почухав потилицю Чорний Іванко. Його молодший колега для проби поторгав клямкою. Двері несподівано відчинилися. У кімнаті посеред фанерних ящиків сидів Теофан Петрович. Лиш у майці і синіх піжамних штанях. Наш візит був для старого, як грім на Різдво. Він схопився на рівні ноги, напинаючи на худі плечі куртку.

— О... це ви? — сором'язливість знову перепинала Яричевському бесіду.— А я того... чесно кажучи, не сподівався... Вибачте, що того...

розруху таку застали... Пакуюся. Сідайте,— висунув з-під столу розхитану табуретку.— Або... колекцію мою огляньте.

Його колекції міг позаздрити будь-який музей. Чого тут тільки не забрано: амфори цілі й мастерно реставровані, горнці, жбани, кам'яні жорна, монети боспорські, візантійські і рідкісні херсонські мідяки, татарські кинджали, мотики, наконечники стріл. Зрештою, усього не перелічиш. Десятки інших речей старий порозтикав по всіх закутках, порозвішував на стінах, розклав на підставках, етажерках і навіть на печі.

— Я присвятив цьому все життя,— пояснював Теофан Петрович.— Це моє багатство. Горбатий татарин Алім шукав золота... а я скрізь — череп'я. Кожному своє... Оці два жбани пізньоантичні я за пачку махорки виміняв у Алімового сина... під тином у нього мокли. Скурив Алімів син батькову лелію про скарби... з димом пустив. А тепер ось мій син...— Пальці Теофана Петровича тремтливо обмацували кожну річ, гладили, мов живу істоту, і з цих дотиків було видно, що вони, речі, йому дорожчі за всі скарби на світі.— Гадав я, що вмру поміж цими витворами стародавніх майстрів, гадав, що колись знайду на Теп-сені білінгви, які вимовлять ім'я забутого города...

У голосі старого бринів відчай.

На порозі кімнати тим часом появився юнак, плечистий, удвічі вищий од Яричевського. Він, мабуть, давно стояв на порозі непоміченим, аж поки не урвався йому терпець.

— Досить вам, тату, про своє тарапіччя,— перебив він трохи прикро Теофана Петровича.— Я іду замовляти на поїзд квитки і хочу почути від вас остаточне слово: їдете з нами чи лишаєтеся тут?

— Син мій, Вадим,— прояснилось обличчя Теофанові Петровичу.— Сільськогосподарську академію в Києві закінчив. Агрономом на Вінниччині...

Вадим злегка вклонився.

— Дуже приємно,— сказа" з ввічливості.— Ну то, як тату? Яричевський застиг посеред кімнати відчужений, далекий од своїх

речей, сина, від цілого, здцдалося, світу: Худі його руки безсило звисали баторами, плечі хилиися.

— Або я знаю,— простогнав він нерішуче.

— Уже не знаєте? Але ж бо ви погодилися? — напосідав на старого син.— Колгосп мені виділив котедж, одну кімнату4 ми з Яриною вам віддаємо... А тут... самотньому і старому важко. Ніхто й кухля води ч не подасть у скруті. Тому раджу вам, тату...— Сина гнівила батькова нерішучість, але, зважаючи на чужих людей у хаті, гнів свій він тамував.

А старий Яричевський сіпнувся і рушив на сина.

— То кажеш, Вадю, що радиш... га? — останні Вадимові слова підпалила у ньому і роздули вогонь; вогонь цей бризнув старому у вічі, він розправив плечі і високо підняв голову.— А чи ти відаєш, сину, що мені всейвке життя хтось щось радив?.. Хтось... Сусіди, рідні, мати твоя.,І я завше підкорявся, завше... А нині не хочу.

— Але ж, тату,— Вадим, мабуть, уперше побачив батька гнівним і бунтівливим. — Я жадаю вам добра.

— Добра мені без цього всього, чим жив... без Тепсеня не буде. І не забирай у мене останнє, що маю,— уже просився Теофан Петрович.

Бунтівливого вогню вистачило ненадовго, як і того сонячного промені на обличчі: старий на очах попелів.— Зрештою, дивися сам...

— Я замовлю квитки на всіх,— сказав Вадим.

' Яричевський зачинив за ним двері втомлено присів на перевернутий ящик.

Місто на Тепсені зосталося без імені.

День стояв високий, як телевежа. Сонце зачепилося за її вершину і повисло над ізвором. Повітря гусло настоєм полину, розпареної кропиви і характерним запахом розпеченого каміння.

Вітру б сюди...

Але вітер на дно ізвору й не потикався. Він ліниво, як пес, що за літо обріс реп'яхами, копотив монастирським дворищем, колись мурованим ребристими, рівняками, А тепер геть чисто занехаяним: скрізь видніли вирви, вижолоблені весняними потоками, купи каміння і посіченою на друзки цегли, поросліої лободою та лопухами. Зрідка, припадаючи тужаві осінні гульки, вітер струшував із себе дрімоту і рвучко налітав на столітні мури Сурп-Хача, де ще вцілілі, а де обернуті н румовища, густо засновані плющем і здичавілим виноградом. Пориви ні тру були короткі, як північний лет, але й цих забав вистачало, щоб у монастирі оживали шерехи й потріскування: то, мабуть, сіявся крізь шпаринки пісок, відколювалися глина і вапно. Кажуть, минає двісті років відтоді, як Сурп-Хач спорожнів двісті років він повільно вмирає, та, мабуть, ще стільки буде вмирати,бо вітер, сонце, дощі й морози дарують йому замало часу для конання. Хіба що люди, не зваживши на охоронну таблицю, прискорять годину його смерті.

Людей тієї днини в Сурп-Хачі було небагато: крім мене, Золотої Тріски та двох "піратів" з Сердалікожії-затоки, тут походжали дві

поважні дами в супроводі патлатого чоловіка, схожого на священика. Кілька юнаків залишили на стежці свої горбаті заплічники і, натрапивши в монастирській церковці східці, що вели на стіни, відразу подерлися на верхотуру. Потім пришкандибав молодик, фотограф з коктебельських пляжів, котрого мої "пірати" називали Козою. Була ще дівчина. Вона сиділа за похідним мольбертом. У руці бігав олівець, цей олівець, аркуш білого паперу і старий Сурп-Хач геть заполонили дівчину, вона тільки зрідка оглядалась, ніби вишукуючи якісь деталі на околичних порослих лісом горбах, і тоді з-під гриви розпущеного смоляного волосся зблискували величезні кавказькі очі.

І була ще в Сурп-Хачі вона, жінка...

їй одній, здавалося, посеред цього вікового пустища було байдуже і до пекучого сонця, і до густого й терпкого трунку полинів, і навіть до румовищ Сурп-Хача, що в перекладі означає — святий хрест.

Вперше я помітив її на дні ізвору, куди забрів, щоб знизу подивитися на крепиди старих терас, де колись ченці плекали виноградну лозу і садову деревину. Жінка сиділа на кам'яній брилі, потупивши донизу очі. В чорній одежинід в такій же хустині, вона скидалася на заблукану, згорьовану монастирським життям схимницю. її руки, розпластані на колінах, нервово посмикувалися, а груди, плескаті, висхлі, ходили як ковальський міх.

Жінка перепочивала...

Жінка перепочила хвилину-другу, потім перев'язала вузол хустини, з-під якої прялося біле повісмо, перехрестилася і поклала на плече добрезний кусень плитняку, який бозна-коли зсунувся з напіврозвалених крепид.

З цим тягарем жінка рушила вгору.

Старі пощерблені сходи спиналися уверх стрімко, навіть молодій, здоровій людині п'ятися ними важко. Звідси, з дна ізвору, мені було видно, як десь посеред сходів у старої жінки дрібно заделькотіли коліна, камінь на плечі гнув її в каблук. Я заплющив очі, бо здалося, жінка ось-ось хитнеться і покотиться на дно ізвору; очі заплющив, а руки мимоволі тяглися вгору, до неї, руки хотіли оберегти жінку.

Тиша била бубнами у вуха: бум, бум...

Так тривало довго, жінка на крутих сходах збиралася з силою, хоч, певне, тієї силоньки у неї жевріла маленька жменя; потім відривала ногу зі сходинки, несла її до повищої довго і важко. А все ж крок зроблено, мученицьку сходинку подолано. Одну подолано, а всіх я нарахував понад сорок; вона сорок разів витерплювала муку, витерплювала, але камінь з плеча не кидала і не сідала відпочити. Лише нагорі, дістався дворища, поклала свою ношу під стіною монастиря і витерла з чола піт.

Мусив краплитися її піт кров'ю..

А потім я бачив, як вона прямувала до чуркала, цідила в долоні воду і зволожувала губи; губи її чорніли запечено, як два пощерблені вінчики глечика.

І вона сама, ця висока і сувора жінка в чорній одежині, і її сізіфова праця видалися мені явленими або з біблії, або з якогось старезного фоліанта про страждання святих мучеників; жінка і її страждання були безглуздими посеред білого-білого дня поруч з довгогривою дівчиною та юнаками, що й під банею монастирського храму цигикали на крикливих транзисторах. Я зважився зачепити її словом, вона ж пройшла мимо глуха, задивлена в себе; жінка йшла до дівчини, що сиділа за мольбертом. А та після кожної появи старої на монастирському дворищі клала побіч себе грудку землі або шматок цеглини. З тих грудок і цеглин вишнурувала довге намисто. Жінка схилилася над дивним разком, торкалася його кістлявим пальцем — лічила. Дівчина їй казала:

— Сьогодні двадцять два винесли, пані... Може, доволі вже?

Дівина розмовляла по-російському не дуже гладко, м'яке російське "є" викочувалося з її уст твердим і гранчастим "е", проте вона її розуміла. Жінка хитала заперечливо головою, пошепки дораховувала грудки до кінця, а потім повернулася до східців, щоб спуститися на дно ізвору і повторити свою муку. І мука таки повторювалася, бо дівчина дошнуровувала до намиста двадцять третю грудку і двадцять четверту...

А хто зна, скільки тих грудок має бути? Сотня? Тисяча? Жінка в жалобі не просто викликала подив; вона лякала приреченістю і заворожувала фанатичною впертістю. Мені вже несила було оглядати руїни Сурп-Хача, хоч для того, власне, сюди й приїхав, і не міг ні про що інше думати, окрім цієї жінки. Хто вона? Звідки? Яка чорна сила примушує її двигати з дна провалля важкі каменюки? Навіть моя Золота Тріска, що ловить світ легко і широко, мов хатнє вікно сонячне тепло, підступила до дівчини і, хмурячи брівки, допитувалася:

— Вона несповна розуму... правда? — показала пальчиком на яр.

Дівчина відкинула назад волосся, що заслоняло вид, олівець в її руці тремтів, у великих очах чомусь краплилися сльози. Дівчина, очевидно, не помічала своїх сліз, бо не змахнула їх і очей не ховала; вона сказала Золотій Трісці, а може, сказала мені й мирним "піратам", що стовбичили поруч:

— Наївна моя простото. Ми всі, дитино, прагнемо пояснити туманне, незрозуміле нам, таке, що виходить за рамці звичного, дивацтвом або ж недоумом...— Дівчина мала глухий голос, зрештою, інший їй не пасував би, вся вона була виліплена крупно, міцно й аж променилася молодою силою, через те більше скидалася на селянку, ніж на малярку. Я дивився в її заплакані очі й чомусь в'язав дівчину родинними вузлами з т і є ю, що в цю хвилю в'янула на крутих східцях, несучи вгору свій хрест.

— Ви донька тієї жінки? — злетіло в мене з губ. Слово не горобець, через хвилю я каявся, що сказав дурницю. Дівчина, щоправда, охоче пояснила, що зветься Марієттою Возіян, що приблукала сюди з Єревана, а жінку вона не знає, знає тільки, що вона тутешня, десь із Старого Криму або з близького села, бо приходить сюди ось уже третій день спозаранку, приходить і впрягається до каторжної праці. Ма-рієтта могла й не пояснювати, бо передо мною на мольберті білів аркуш паперу: вірменка малювала руїни монастиря. Ні, на малюнку не вмістився увесь Сурп-Хач. Низом на аркуші купчилися, одна одну перекреслюючи, напівзруйновані стіни й чорніли заштриховані щілини бійниць, прямокутники вікон, а верхом з цих руїн, з бійниць вікон, з поросло на мурах бадилля вистрілювала в небо баня монастирського храму. Кругла, візантійського стилю храмова маківка росла вгору все вище й вище, мовби символізувала прагнення будівничого до простору, мовби в ній втілилися потаємні надії купки ченців видобутися з цих мурів у грішний, але все ж таки звабливий світ. Тепер мені вже були зрозумілими Марієттині сльози: вона сплакнула від утіхи, що проникла у тайні помисли ченців, про які не здогадувалися ні отець ігумен, ні сам Господь. Ченці давно зотліли в землі, їх келії стали норами, куди можна дістатися тільки плазом, а людські помисли потайні зосталися жити в храмовій маківці. Дівчина з Єревана плакала над долями людей у чорних каптурах; була безпорадна розтовмачити ці долі, складні й суперечливі, бо з одного боку — поривання простору, а з другого — муровані стіни, що замикали простір у кам'яну скриню. Можливо, її відповідь Оксанці була відповіддю на власну гризоту? А може, все це я домислив, вигадав? Марієтта могла мати на гадці зовсім інше, безпосередньо дотичне до т і є ї жінки?

Жінка тим часом винесла з дна ізвору свою двадцять п'яту брилу. На цей раз до Марієтти не підступала, певно, остерігаючись моїх розпитів. Дівчина сама поклала до вишнурованого намиста свіжу грудочку.

— Лічу,— пояснила коротко.

— А ви... а ви зайві дві-три грудочки докладіть,— несподівано порадила Золота Тріска, і її оченята по-змовницькому блиснули.— А що? Т і й жінці стало б легше...

— Боюся,— зітхнула Марієтта.— Вона відбуває якусь покуту. Повідала мені, начебто щороку виносить з яруги по сто каменів, од-коли скінчилася війна. Так заприсяглася перед Богом.

— Вона Богові каміння носить? — Оксанчині очі заокруглилися, як ґудзики. Дотепер нічого подібного не чула й не бачила.

— Гадаєш, воно її Богові потрібне, оте каміння? — сумувала Марієтта.— Каміння потрібне самій жінці. Це її мука і покута. А взагалі, усі ми якоюсь мірою сповнюємо покуту. Кожний двигає свою,— повернулася вона до мене.— Правда ж?

— І ви теж... покутуєте? — спитав я.

— Теж,— відповіла поважно. Я замалим не розсміявся.

У куценькому сарафані, що заледве прикривав стегна, з яскраво пофарбованими губами й очима, вона виглядала на цілком модерну дівчину, одну з тих, які вечорами рояться на міських вулицях. До покутниці їй було так само далеко, як молодій Марії Магдалині до німба святої. Вона, очевидно, таки вловила на моєму лиці тінь усміху, бо додала:

— Я не маю на увазі покути в релігійному розумінні... Тому ваш скепсис ні до чого... Є у мене вчитель... добрий вчитель. Він навчив мене розуміти таїну ліній і штрихів... Так ось, мій учитель колись заради зарібку і заради слави минущої плодив одно за одним полотна фальшиві... рожеві... На них він не посіяв ні макової зернини правди, бо в природі, художники це знають, існує кілька тисяч барв і відтінків, ніби навмисно створених для відображення істини, а не тільки рожева...

Коли ж мій учитель постарів і схаменувся, що пустив свій талант за вітрами, то готов був зібрати власні творіння в одне місце і підпалити... Підпалити найлегше. Цим, однак, біді не зарадиш: гріх у мистецтві не прощається і не забувається. Тому мій учитель щоднини нагадує: Марієтто, облудою світ перейдеш і назад до Єревана повернешся, але це не означає, що світ потребує брехливих подорожніх. І ще вчить мій метр: "Поглянь-но, Марієтто, на цю висохлу тополю в моєму садку. Бачиш? Тополя давно всохла, а я писав її зеленою і гожою. Ну й що з того? Ніби вона від цього ожила чи зазеленіла? Пень залишився пнем. Тому заповідаю, Марієтто, не малюй, коли бачиш перед собою сухі пні, весняного гаю, бо й горобець не зів'є в ньому кубельця. По собі знаю..." І він оберігає мене від прикрашання сухих пнів, стереже часом дуже суворо й прискіпливо. Думаю, що він так вчить мене для того, щоб я не повторювала його помилок. І це є також покутою...

Дівчина була балакучою. І ще, мабуть, вона замислювалася над роботою тієї жінки, яка виносила з дна ізвору каміння, замислювалась і шукала їй пояснення. Старий монастир пригадав їй слово "покута". Воно звучить по-церковному, його б можна виправити на "усвідомлення помилок" або ще якось на теперішній штиб, але інше слово чи словосполучення не відбиває глибини закладеного в "покуті" змісту. До того ж, Марієтта мала рацію: ми всі добровільно або примусово сповнюємо покути, часом відбуваємо за себе самих, часом за гріхи попередників, колег, друзів; відбуваємо, бо вдосконалюємося, глибшаємо, бо, пориваючись уперед, мусимо пам'ятати про потребу засипати й утрамбовувати вибоїни на дорозі, яку здолали. Інакше тим, що йдуть за нами, буде важко.

Я так і сказав Марієтті.

— Виходить, покута для тієї жінки просто-таки потрібна? — .ловила мене Марієтта на слові, ловила, мовби й не вона затіяла цю розмову.

Я відразу почав відступати, бо одне діло відбувати покуту для добра справи, а зовсім інше — покутувати задля покути.

— Мені невідомий її гріх...

— Зате вона знає його вагу,— вперлася Марієтта.— Знає і по-своєму, як уміє, очищається од нього. Будьте певні, коли б кожний так усвідомлював вину і не шукав виправдань, і не купував би індульгенцій, то на дорозі за нами менше зосталось би вирвів. Тому я не кладу зайвої грудочки для тієї жінки. Зайва грудочка не зменшить її мук. Нема суду суворішого, ніж суд власний.

Наша розмова починала надокучати коктебельським "піратам". Чорний Іванко, позираючи в мій бік, нашіптував щось на вухо колезі. Золота Тріска розглядала малюнок на мольберті.

— Пхе,— скривилася вона,— коли б я була художницею, то церкви не малювала б.

— Оксано, май розум!.. Негарно...— почав було я виказувати.

— Хіба я що? — схитрувала мала.— Я про себе кажу...— і стрельнула оченятами в Марієтту.

— Ну-ну, і чому б ти церкви не малювала? — вірменка обняла її за худі плечики.

— Ет... якісь вони такі... ну...— загубила Золота Тріска потрібне слово,— сумні... незрозумілі. Як вона,— показала поглядом на жінку, що якраз двигала до монастирської стіни ще один камінь.

— Цікаво,— посміхнулася Марієтта.— Справді цікаво знати, що б ти малювала, коли б стала художницею?

— О, я малювала б геть усе, що дихає і живе,— притьмом відрізала Золота Тріска.— Метеликів, наприклад, коней, квіти, дерева...

Я пригадував Оксанчині малюнки в шкільному зошиті: зеленого коня, синє-синє дерево, назване нею черешнею, метелика, в якого крильця міняться кольорами усіх олівців, які тільки були в коробці.

— Ти не думай... Я теж люблю малювати коней... і люблю малювати метеликів,— зізналася Марієтта. Вона заплющила очі, певне, уявляючи левади, де паслися коні її.— Але мушу малювати і храми, руїни фортець, монастирські келії, мури. Мушу...— додала.

— Мус — то великий чоловік,— повторила Золота Тріска десь почуту фразу.— Я ось мушу ходити до музичної школи. Мама каже, що це конче потрібно для розвитку дитини... Але коли мусиш, то не так виходить...— і мала прикусила язик.

— Як коли,— Марієтта ніби й не помітила нарікання на музичну школу.— Хочеш, покажу тобі свої малюнки. Тільки суворо не суди...— і вона кинулася розв'язувати свою велику папку. На аркушах паперу постав Сарп-Хач, його руїни і закамарки: ось трапеза під тесаним із білого каменю склепінням, оце вхід до церкви з рештками фресок над дверима, ось чуркало, тераси монастирського виноградника, внутрішній дворик, стіни, обплетені плющем, ряд келій, у чорні отвори яких зазирають головки будяків. Ми все це вже встигли оглянути, усе це було нам знайоме, але на папері воно виглядало зовсім інакшим, новим, бо художниця дивилася на той чи інший монастирський куточок по-своєму. Для нас Сурп-Хач ятрився суцільною пусткою, у неї ж кожний аркуш жив своїм подихом, своїм звучанням: з чорних вікон келій, приміром, віяло болем замурованої посеред каміння людини; чуркало, з якого безперервно видзвонювалася срібна нитка води, гойдалося прозорою хмаркою, що обіцяє спраглим насолоду; отвір до церкви манив таємничою звабою, заспокоєнням, тишею.

— Ну то як? — допитувалася вона в Золотої Тріски.— Подобається, Оксано-джан?

— Або я знаю?

— Зате я знаю,— вмішався у розмову.— Так з примусу не малюють. Так малюють, коли люблять.

— А я люблю Сурп-Хач. Про примус я так собі сказала... Моє малювання цих руїн є теж, мабуть, своєрідною покутою... сплатою за-давнілих боргів.

— Щоб віддавати, спершу треба бути винним.

— А ви думаєте, що я не винна?.. Я маю борг перед тими вірменами... перед тими страдниками, які сотні літ тому купами втікали з отчого краю перед турками-сельджуками... Втекли і наче у воду впали... Одні на Україну... другі сюди, в Крим, треті ще богвість-куди... Десятки тисяч їх було.

Марієттина мова скресала в мене видива рідних місць: Львів, Тись-мениця, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, села на Поділлі і Прикарпатті, де трапляються українські дядьки з вірменськими прізвищами і вірменськими носами, а в містах — вузенькі вірменські вулиці, що вціліли з середньовіччя. Оце і все, що зосталося від вірменських страдників: одні з них вимерли, другі забули свою мову, звичаї, отчу землю і розвіялися в українському морі. Це трагедія Вірменії, але такі трагедії є в кожного народу.

— Ви хочете їх воскресити... страдників? — здивовано спитав я Марієтту.

— Ну, малюнками хочу сказати людям, що ізгої наші довго... цілими століттями пам'ятали про отчу землю... Вони селилися в чужих містах тісними кварталами, будували храми і монастирі, будували не лише для Бога, а й для власного порятунку, щоб хвилі чужої землі їх не змили.

Сурп-Хач, наприклад, вистояв посеред татарського моря майже п'ять століть. Тому я почала з нього.

Я дивився, як вона складала в папку свої малюнки і думав: ніхто не міг би вгадати, що в цій дівчині, якій, здавалось би, повинні снитися шейки, ліпсі й женишки з новенькими "волгами" визрів громадської ваги задум. Тисяча перший раз мав рацію мудрець, що пророк: "Зустрічаємо людину по одежі, а проводжаємо по уму". Я стояв перед молодою вірменкою зворушений і вже не помічав ні її зачіски під Марину Владі, ні занадто куцого сарафана, ні підмальованих очей; модна шкаралупа з неї спала, я бачив перед собою людину з багатою і красивою душею. І я, може, заздрив Вірменії, що має вірних доньок, заздрив і тішився. Золота Тріска теж інакше зиркала на Марієтту: зрозуміла, що художниця зважилася на щось велике й потрібне.

Сурпа-Хач тим часом спорожнів: давно потюпали дорогою на Старий Крим юнаки із заплічниками, зникли дві статечні дами в супроводі патлатого чоловіка, схожого на священика. Десь подівся і пляжний фотограф на прізвисько Коза. Лише жінка в чорному, котра винесла з дна ізвору задуману пайку каміння, сиділа під здичавілою аличею і тупо зорила попереду себе.

Полудень...

Я не здивувався б, коли б цю полудневу дрімоту раптом сполохав дзвін, скликаючи монастирську братію на трапезу.

І що цікаво... Дзвін таки озвався. Правда, не був він голосний, бо монастирські дзвони давно перелито на царські гармати, просто хтось невидимий посеред руїн лупав камінь кайлом або ломом. Удари падали рідко і коротко: так-так...

Марієтта насторожилася.

— Чуєте?.. Що це? Невже...— і не доказала, і не додумала, зірвалася з місця. За хвилю із-за мурів долинув її крик:

— Гей, сюди!

Ми поспішили на внутрішнє подвір'я. Марієтта застигла за кілька кроків од пляжного фотографа, який, виявляється, нікуди не зникав,— була вона гнівна, зблідла.

— Ви бачите, що він чинить, бачите?.. Варвар... Я одразу здогадалася...

Коза, притулившись плечима до невисокої стінки, що відгороджувала внутрішнє подвір'я від майданчика перед келіями, недбало підкидав на долоні невеликий ломик. Цей рух мав би означати погорду і погрозу: ану, мовляв, спробуй підступити. Обіч нього ще диміла пилюкою купа дрібного каміння, щойно зрушеного зі стіни. Окремо, старанно очищені, лежали на заплічнику дві чи три плінфи — старовинні цеглини, теж вийняті з муру. Марієтта мала рацію: перед нами був варвар, який не знав, що чинить. Він, видно, злякався, бо лом віддав на першу вимогу. Показне закукурічення злетіло з нього, як з ошпареного півня пір'я. Тепер я помітив: коктебельські хлопчаки мають зіркі очі. Вони побачили у фотографа гостре, ніби стулене з двох долонь, випнуте вперед обличчя, а на ньому куцо обрізаний ніс і похилий низький лоб, майже до брів заросли волоссям. Словом, Коза...

Коза тричі на тиждень приїжджав до Коктебеля ранковим автобусом. Після сніданку завше появлявся на пляжі туристської бази і завше був у сомбреро, білих джинсах і в картатій сорочці з засуканими рукавами. Довгу тонку шию закосичував крикливою платиною, а вузькі щілинки очей ховав за чорними окулярами.

Пляжем він сунув неквапно, статечно. Підступав до сімейних гуртів, що різалися знічев'я в карти, або до черідок дівчат, які вихопилися на

місяць з-під маминої опіки, і, згинаючись в три погибелі, пропонував сфотографуватись.

Охочі завжди зголошувалися. Коза вибирав кожному позу, цокав апаратом, відтак уточнював:

— То яку вам карточку, міледі? Просту, комбіновану? Або ж, може, унікальну? Ціна? Прошу дуже: звичайна — півтора карбованця за дві штуки, одна комбінована — два, унікальна — троячку.

Треба віддати йому належне: фотографії "комбіновані" та "унікальні" справді оформлялися оригінально. Перша наклеювалася на зеленкуватий плоский камінь з вижолобленим спеціально для неї місцем, друга — таким же способом лягала на плінфу. Підвищений попит, як кажуть крамарі, був на останню, бо ж багатьом манилося привезти з Чорного моря щось екзотичне. Коза вкладав в целофанову торбину й підхвалював:

— XIII століття. Так би мовити, подих старовини...

Ніхто звичайно, не зажадав у нього побуткомбінатівського папірця, нікому й на гадку не спадало поцікавитися, звідки молодик добуває плінфу. Спостерігаючи цей пляжний гендель, я, правда, підозрівав, що плінфи просто фальшиві, майстерно підроблені.

Однак вони були справжніми. Коза брав їх тут, у Сурп-Хачі. Ось вони лежать на заплічнику, і завтра на них фотограф розпластає знімки голих стегон курортних дам або випуклі бубни чоловічих животів. Чи не є це святотатством? У всякому разі, молодик у сомбреро навчився робити гроші. А на все інше йому начхати. Він, може, промишляв у Сурп-Хачі не один рік, вивіз звідси сотні цеглин. Оці руїни, оці пощерблені стіни — сліди його діянь.

Ех, зняти б пасок...

Не пам'ятаю, як я вхопив його за барки, аж луснула на плечах картата сорочка. Коза не боронився. Руки висіли кволо вздовж тулуба, як у дерев'яної ляльки. Вузькі шпаринки безбарвних очей злякано кліпали, рот шкірив у дурнуватій усмішці.

— Ви що... ви що? — попискував.— Не маєте права... Хіба я щось... я чесно... Однаково ж румовище... нікому не потрібне... До того ж, монастир, осине гніздо...

Ні, він таки не відав, що чинив.

А може, удавав, що не відав? Адже правив за "унікальні" фотографії по три карбованці, ціну плінфи таки знав. Марієтта крутила цеглою йому перед носом і запально, по-кавказькому, в хвилюванні плутаючи російські слова з вірменськими, шпетила:

— Хіба ти людина? Ти варвар, розумієш? Оцю цеглину майстер робив, щоб ти пам'ятав: золоті у предка були руки. Оту стіну муляр клав, щоб ти захоплювався: вміли древні будувати. А нащадок по їхніх руках ломом...

Коза, видно, сподівався, що однією нотацією не відбудеться. Страх

придав молодикові мужності/ він рвучко вихопився на стіну, щоб тут же плигнути на той бік у бур'яни.

Не встиг, бо його озвало:

—Зачекай, Віталію!

За нашими плечима стояла жінка в чорному: вона нас не помічала, бачила тільки одного Козу, який, виявляється, мав людське ім'я. Питала

— Ти мене, пам'ятаєш, Віталію?

На наш подив, він, кивнув головото, відпоїв:

— Пам'ятаю, тітко Марфо. Ви жили коло нас... у Старому Криму.

— І ти, мабуть, знаєш Віталію, од своєї матері, і від сусідів, і від ровесників, що мала я колись сина... Андрійка... Знаєш?— у голосі старої деренчав плач і гнів.

Коза ніяково переступав з ноги на ногу.

— Та знаю...

— І ще тобі, певно, люди переповідали, що шукав мій син грішного хліба... грішного, але легкого...Що ні дрібки святого не мав він на цьому світі, лише гроші... що гроші він зробив, своїм Богом... що у війну за гроші водив фашистів гірськими стежками на партизанів...

— Це я також знаю, тітко Марфо,— покірливо відповів Коза.

— Отож, ніхто нічого не забув? — ніби стверджувала і ніби саму себе запитувала жінка в чорному.— А тому нема кінця моїй покуті... до смерті буду каратися, що виплодила такого сина...— і раптом стрепенулася.— А тепер, небоже, згинь звідси, йди до своєї матері... йди і дізнайся, чи нагледіла вона десь яругу з каменюками, як оце я...

Коза розгублено мовчав, а жінка в чорному махнула безнадійно рукою і подибала з руїн. Тиша ж яка.